

تحلیل عناصر معماری مسجد امام اصفهان بر پایه نظریه نشانه‌شناسی امبرتو اکو

چکیده

معماری همانند دیگر پدیده‌های فرهنگی، به عنوان نظامی از نشانه‌ها منبعی برای مطالعات نشانه‌شناسی به شمار می‌رود. از آن جایی که اصولاً معماری نه برای برقراری ارتباط بلکه برای آن که کارکردی را عملی سازد به وجود می‌آید، برای نشانه‌شناسی موردی خاص و چالش‌برانگیز به شمار می‌رود. امبرتو اکو با در نظر گرفتن این مهم، نظریه نشانه‌شناسی معماری خود را مطرح کرده است. داده‌های این پژوهش به روش اسنادی گردآوری شده و به شیوه کیفی و تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفته‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که ارتباط میان فرم و کارکرد و دست‌یابی به لایه‌های چندگانه‌ی معنایی در این بنا (مسجد امام اصفهان) بر اساس نظریه‌ی معماری اکو که در آن معانی ضمنی هم‌راستا با کارکردهای ثانویه قرار می‌گیرند، قابل تبیین است. بدین ترتیب جُستار حاضر سعی دارد در راستای اثبات فرضیه خود مبنی بر تعلق معانی نمادین به کارکردهای ثانویه، از ظرفیت نظریه اکو در پاسخ به چالش میان عناصر ظاهری و باطنی در معماری اسلامی استفاده کرده و چهارچوبی تحلیلی فراتر از دیدگاه‌های تک وجهی ارائه کند.

اهداف پژوهش

۱. تبیین معانی نمادین و باطنی مسجد امام اصفهان.
۲. ارائه خوانشی نشانه‌شناختی از معانی نمادین و باطنی مسجد امام اصفهان در پرتو اندیشه‌های امبرتو اکو.

سوالات پژوهش

۱. معانی نمادین و باطنی چه نقشی در معماری مسجد امام اصفهان دارند؟
 ۲. چگونه می‌توان خوانشی نشانه‌شناختی از مسجد امام اصفهان ارائه کرد؟
- واژگان کلیدی: عناصر معماری، مسجد امام اصفهان، نظریه نشانه‌شناسی امبرتو اکو.

مقدمه

امبرتو اکو^۱ فیلسوف و متفکر ایتالیایی، آثار داستانی مشهوری دارد که در آن‌ها نظریات خود را در قالب داستان مطرح نموده است. وی علاوه بر این، تألیفاتی دارد که به طور خاص به مباحث نشانه‌شناسی اختصاص یافته‌اند. نشانه‌شناسی به عنوان دانش مطالعه پدیده‌های فرهنگی، این پدیده‌ها را به عنوان سیستمی از نشانه‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد. معماری به عنوان یکی از جلوه‌های فرهنگی جامعه محملی است که می‌توان نشانه‌شناسی را در آن به کار گرفت. آثار معماری توسط معمار خلق می‌شوند تا در درجه اول به کارکرد خاصی پاسخ دهند و به بیان دیگر اصولاً معمار برای آن که نیازی را بر طرف سازد، اثر خود را در پاسخ به آن نیاز طراحی و خلق می‌کند. اما کمتر پیش می‌آید که همین اثر به عنوان اجزای یک رابطه خاص مورد توجه قرار بگیرد. اینجاست که اکو معماری را به عنوان چالشی برای نشانه‌شناسی مد نظر قرار می‌دهد و نظریه خود را مطرح می‌کند.

پژوهش‌های انجام شده در حوزه نشانه‌شناسی معماری اگرچه بر اساس اصول اولیه دانش نشانه‌شناسی انجام گرفته است، اما در میان آن‌ها، فقدان یک نظریه نشانه‌شناسی خاص معماری به وضوح به چشم می‌خورد. از جمله این تحقیقات می‌توان به کار پژوهشی شفیق رمزی^۲ (۲۰۱۳)؛ زبان بصری در معماری مملوک: تحلیل نشانه‌شناسی مجموعه آرامگاهی سلطان قبطی^۳ در مجموعه مقالات مرزهای تحقیق معماری^۴ - شماره ۲، صفحات ۳۵۳-۳۳۸، اشاره کرد (شفیق رمزی، ۲۰۱۳: ۳۳۸). گرابار^۵ در پژوهشی که در باب نماد و نشانه‌های معماری اسلامی انجام داده در مقاله نماد و نشانه در تفسیر معماری اسلامی در نشریه شماره ۹ گلستان هنر، پاییز ۱۳۸۶، عنوان کرده است که آنچه جمع‌آوری کرده تنها دیدگاه‌ها و عقاید و تفاسیر پریشانی است که آن‌ها را به عنوان یک بیگانه و به صورت تجربه عینی و شخصی بیان می‌کند (گرابار، ۱۳۸۶: ۱۳). هاتنهاور^۶ نیز در نوشته‌ای با عنوان THE RHETORIC OF ARCHITECTURE: A SEMIOTIC APPROACH که در صفحات ۷۱-۷۷ فصلنامه ارتباطات^۷ شماره ۳۲ آمده، با رویکردی

^۱ Umberto Eco (1932-2016)

^۲ Nelly Shafik Ramzy

^۳ Visual language in Mamluk architecture: A semiotic analysis of the Funerary Complex of Sultan Qaitbay in Cairo

^۴ Frontiers of Architectural Research

^۵ Oleg Grabar (1929-2011)

^۶ Darryl Hattenhauer (1948-?)

^۷ Communication Quarterly

نشانه‌شناسانه، معماری را به عنوان یک زبان، که دارای قابلیت‌های ارتباطی و معنایی است، مورد بررسی قرار داده است (هاتنهاور، ۲۰۱۶: ۷۱). با وجود این که تئوری نشانه‌شناسی معماری امبرتو اکو به طور خاص به معماری و قابلیت‌های آن می‌پردازد به عنوان مبانی نظری برای تحلیلی نشانه‌شناسانه آثار معماری به کار گرفته نشده است. مسجد جلوه‌ای از زیبایی‌های بصری و نمونه‌ی بارزی از تلفیق فرم‌های نمادین با باورهای عمیق اعتقادی است. بنای معماری مسجد حامل نشانه‌ای است که مفهوم محلی برای ارتباط با خدا را تجسم می‌بخشد. مطابق تقسیم‌بندی اکو از نشانه‌ها، مسجد به عنوان یکی از آثار معماری در دسته نشانه‌های مصنوعی با کارکردی ترکیبی قرار می‌گیرد. ترکیبی بودن کارکرد این بنا از این رو است که علاوه بر دارا بودن کارکرد اولیه‌ای تحت عنوان محلی برای نیایش و ارتباط با خدا، دارای مجموعه‌ی کارکردهای ثانوی و نمادین بسیاری نیز می‌باشد. این جستار ضمن تأکید بر اهمیت و ضرورت شناخت نظریه نشانه‌شناسی معماری این فیلسوف ایتالیایی در پی آن است که یکی از جنبه‌های کاربردی این نظریه را در پی ارائه تحلیلی نشانه‌شناسانه از بنای مسجد امام اصفهان مورد بررسی قرار دهد.

نتیجه‌گیری

مهم‌ترین نتیجه‌ای که این پژوهش می‌تواند بر آن تأکید داشته باشد، به کارگیری یک تئوری نشانه‌شناسی معماری در پاسخ به چالش میان ظاهر و باطن آثار معماری اسلامی، همچنین تحلیل نشانه‌شناسانه مسجد امام اصفهان بر مبنای نظریه امبرتو اکو و آشکار کردن لایه‌های گوناگون معنایی آن است. با بررسی تئوری نشانه‌شناسی اکو می‌توان گفت که وی آنچه را که در تحلیل نشانه‌شناسی به عنوان «ارتباط» شناخته می‌شود، در معماری تحت عنوان ارتباط میان فرم و عملکرد اثر معماری لحاظ در نظر می‌گیرد. همچنین ارتباط شناخته شده میان فرم و عملکرد اصولاً بدین معناست که فرم ابژه باید به روشنی با عملکردی که ابژه برای آن طراحی شده ارتباط برقرار کند و تنها اگر به روشنی دلالت مستقیم بر این عملکرد داشته باشد، شخص را وا می‌دارد تا از آن به روشی که مورد نظر بوده است، استفاده کند. معمار باید ابتدا مجموعه‌ای از ضرورت‌های اجتماعی را بشناسد و برای پاسخ به این ضرورت‌ها کارکردهایی را لحاظ کند. سپس بر اساس نظامی از فرم‌ها که با این کارکردها در ارتباط هستند، حامل‌های نشانه مربوط به آن کارکردها را طراحی کند. او برای کارکرد اولیه (معنای مستقیم) که از ثباتی نسبی برخوردار است طراحی می‌کند و راه را برای کارکردهای ثانویه (دلالت‌های ضمنی و معانی نمادین) باز می‌گذارد تا در گذر زمان و به تناسب مطرح شدن زمینه‌های گوناگونی چون فرهنگی، اجتماعی و تاریخی، از همان فرم و اثر معماری خلق شده توسط او، معانی ضمنی و نمادین جدیدی ادراک شود.

منابع

- اردلان، نادر و لاله بختیار (۱۳۸۰)، حس وحدت، ترجمه حمید شاهرخ، اصفهان: نشر خاک.
- اکو، امبرتو (۱۳۹۳)، نشانه‌شناسی، ترجمه پیروز ایزدی. تهران: نشر ثالث.
- بارت، رولان (۱۳۷۱)، عناصر نشانه‌شناسی، ترجمه مجید محمدی. تهران: نشر الهدی.

بورکهارت، تیتوس (۱۳۶۵)، هنر اسلامی: زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب نیا. تهران: سروش.

بهشتی، سید محمد (۱۳۸۹)، مسجد ایرانی، مکان معراج مؤمنین، تهران: انتشارات روزنه.

چندلر، دانیل (۱۳۹۴)، مبانی نشانه‌شناسی، ترجمه مهدی پارسا. چاپ پنجم، تهران: انتشارات سوره مهر.

حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۵)، گنجنامه دفتر دوم: مساجد اصفهان، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی.

ردفورد، گری پی (۱۳۸۷)، درباره‌ی امبرتو اکو، ترجمه کیهان بهمنی. تهران: انتشارات افراز.

سجادی، سید جعفر (۱۳۸۱)، فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، چ ۶. تهران: طهوری.

سجودی، فرزانه (۱۳۹۳)، نشانه‌شناسی کاربردی، چ ۲. تهران: نشر علم.

عباسی، علی (۱۳۸۹)، «مسجد - شهر (ایدئال شهر) تعامل خردنظام (مسجد) با کلان‌نظام (شهر)»؛ از مجموعه مقالات نشانه‌شناسی فرهنگی، به کوشش امیرعلی نجومیان. تهران: انتشارات سخن.

نصر، حسین (۱۳۸۵)، معرفت و معنویت، ترجمه انشاء الله رحمتی، چ ۳، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.

نیکزاد امیرحسینی، کریم (۱۳۳۵)، تاریخچه ابنیه تاریخی اصفهان، اصفهان: چاپخانه داد.

ضیمران، محمد (۱۳۸۴-۱۳۸۳)، «امبرتو اکو و نشانه‌شناسی»، کتاب ماه ادبیات و فلسفه. شماره ۸۹ و ۹۰. ص ۸۳-۷۸.

گرابار، الگ (۱۳۸۶)، نماد و نشانه در تفسیر معماری اسلامی، ترجمه نیر طهوری در گلستان هنر، ش ۹، ص ۲۵-۱۳.

بورکهارت، تیتوس (۱۳۶۵)، هنر اسلامی: زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب نیا. تهران: سروش.

بهشتی، سید محمد (۱۳۸۹)، مسجد ایرانی، مکان معراج مؤمنین، تهران: انتشارات روزنه.

حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۵)، گنجنامه دفتر دوم: مساجد اصفهان، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی.

Eco, Umberto. 1976. **A Theory of Semiotics**. London: Indiana University Press. Bloomington.

Eco, Umberto. ۲۰۰۵. **Function and the sign the semiotics of architecture** in Rethinking Architecture. (2005). Taylor & Francis e-Library.

Eco, Umberto. **How an Exposition Exposes Itself**. Travels in Hyperreality. trans. William Weaver. London: Pan Books. 1987, pp. 296-9.

Eco, Umberto, **Le signe**, Brussels: Labor, 1988 [1971].

Eco, Umberto. **The Theory of signs and the Role of the Reader**. The bulletin of the Modern Language Association, Vol. 14, No. 1 (Spring, 1981), 35-45.

Guillemette, Lucie and Cossette, Josiane. (2006). **The Semiotic Process and the Classification of Signs**. in Louis Hébert (dir.), *Signo* [online], Rimouski (Quebec), <http://www.signosemio.com/eco/semiotic-process-and-classification-of-signs.asp>.

Hall, Stuart (1980). **Encoding / Decoding**. In: Hall, D. Hobson, A. Lowe, and P. Willis (eds). *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–79*. London: Hutchinson, pp. 128–138.

Hattenhauer, Darryl. **THE RHETORIC OF ARCHITECTURE: A SEMIOTIC APPROACH**. *Communication Quarterly*, 32:1, 71-77

Shafik Ramzy, Nelly. **Visual language in Mamluk architecture: A semiotic analysis of the Funerary Complex of Sultan Qaitbay in Cairo**. *Frontiers of Architectural Research* (2013) 2, 338–353.